

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

17 De Geer II 1939-1940

Nimmer was een kabinet in de week van beëdiging door een motie van de Tweede Kamer gedwongen weer terug te treden. Colijn, twee jaar daarvoor nog winnaar van de verkiezingen, had een pijnlijke nederlaag geleden. De motie-Deckers, tijdens het debat over de regeringsverklaring ingediend, haalde een meerderheid en Colijn trok daar de juiste conclusie uit.

Het land stond volgens de kranten op zijn kop. De bevolking verkeerde al in onzekerheid vanwege de hoogopgelopen internationale spanningen en een slechte economische situatie, en daar kwam nog eens een curieuze kabinetscrisis bij. Wie was schuldig aan de breuk en, belangrijker nog, wie moest Colijn opvolgen?

De kranten hadden op de eerste vraag hun eigen antwoord. Katholieke kranten als *De Maasbode* en *De Tijd* verdedigden het besluit van de RKSP-fractie om Colijn v naar huis te sturen. *De Maasbode* sprak van een 'verlossing uit een omknelling die nauwelijks meer te dragen was'.¹ *De Standaard* wees in de richting van Deckers en zijn katholieke fractie. Hoofdredacteur Algra van *Het Friesch Dagblad* noemde de 27ste juli een 'zwarte dag' en hij 'feliciteerde' op bitter-ironische wijze de RKSP-fractie.² Nog emotioneler reageerden de liberale kranten. Zo schreef het *Algemeen Handelsblad*, dat in de loop der jaren zeer gesteld was geraakt op het economische beleid van Colijn: 'Het destructief verbond heeft zijn doel bereikt'.³ De krant haalde met grote instemming een uitspraak van De Geer aan die de motie van afkeuring in de Kamer 'een voorbeeld van opperste verdwazing' had genoemd.

Ook na de voor Colijn zo rampzalige stemming over de motie-Deckers bleef De Geer volhouden dat Colijn v nooit naar huis gestuurd had mogen worden. De Kamer had de daden van het kabinet moeten afwachten. Dat stelde hij een paar dagen later ook bij zijn bezoek aan de koningin.⁴ Toen al zag De Geer niets in een poging om de partijen die voor de motie-Deckers hadden gestemd een kabinet te laten vormen, een voorstel waar de ARP later zo aan vast zou houden. Die partijen – RKSP, SDAP en VDB – hadden volgens hem niet het oogmerk om een nieuw kabinet te vormen. Een formatie met die opzet zou falen, veel stof doen opwaaien en dat achtte De Geer niet in het belang van het land. Wel pleitte hij voor een nationaal kabinet steunend op de zes grote fracties in de Kamer, mét ARP en RKSP. Het geschil over de werkloosheidsbestrijding dat leidde tot de val van Colijn IV achtte hij oplosbaar. De Geer adviseerde een formateur aan te wijzen uit een van de vóór stemmende partijen, maar die bij dit geschil niet op de voorgrond was getreden. Hij noemde daarbij de namen Oud, Aalberse en Van Schaik.

Na de gesprekken met de andere fractievoorzitters en haar naaste adviseurs bleef koningin Wilhelmina met een reeks adviezen zitten die allesbehalve dezelfde kant op we-

zen. Na nogmaals met Van Schaik en Beelaerts van Blokland gesproken te hebben, viel op 2 augustus het besluit. Beelaerts zou De Geer de volgende dag waarschuwen en hem voorbereiden.

Formatie 1939

Op de vraag waarom De Geer formateur werd, luidde het antwoord van Puchinger: "Al-lerereerst omdat er geen betere was!"⁵ Goseling, onmiskenbaar een groot talent, was na de zaak-Oss politiek een tijd uitgeschakeld. Oud had keer op keer te kennen gegeven burgemeester van Rotterdam te willen blijven. Bij de ARP was niemand in deze situatie bereid om in de voetsporen van Colijn te treden. Voor een sociaal-democraat was het formateurschap nog een brug te ver. Eigenlijk doorstond volgens Puchinger maar één man de vergelijking met De Geer: Colijn. En die was, zou later blijken, over het hoogtepunt van zijn politieke macht heen.

Het was niet voor niets dat de katholieke top De Geer als formateur en premier wenste. De Geer zou het initiatief nemen voor het beladen, maar tevens onvermijdelijke moment in de parlementaire geschiedenis, dat sociaal-democraten zouden toetreden tot een kabinet. De CHU'er had daar al vele jaren voor gepleit. De RKSP had met socialisten tot op dat moment een haat-liefde verhouding. Programmatisch, vooral op sociaal-economisch gebied, waren de partijen in de jaren dertig langzaam naar elkaar toegegroeid. Tegelijkertijd hield de RKSP de boot angstvallig af, omdat zij in de SDAP een grote concurrent zag en de leiding van de rooms-katholieke kerk in de socialisten de duivel in de politiek zag.⁶ De Geer zou de partij met deze nieuwe stap bevrijden van een grote last. Maar uiteraard speelde ook mee dat De Geer in de veertig jaar dat hij in Den Haag rondliep nooit op een spoor van antipapisme was betrapt, terwijl zo'n houding electoraal voor een protestant wel aantrekkelijk was.

De vrijzinnig-democraten, bij monde van hun leider Joekes, hadden De Geer al eerder aanbevolen als formateur. De SDAP kon heel wel leven met de keuze van Wilhelmina, niet in de laatste plaats omdat zij de kans op regeringsdeelname bij De Geer van alle kandidaten het grootst achtte. Alleen de ARP en de liberalen reageerden koel en afwijzend op zijn benoeming.

Inhoudelijk was er genoeg te zeggen voor de keus voor De Geer. Men kende hem als een financieel specialist die in staat was de onenigheden over het economische beleid tussen de ARP en de RKSP te apaiseren. Hij was net zo orthodox als Colijn in zijn streven naar een sluitende begroting, maar was soms vindingrijker en plooibaarder dan Colijn om oplossingen te vinden. De partijen haalden met De Geer bovendien een ervaren premier binnen.

De keuze voor De Geer had ook nadelen, die inmiddels bekend zijn. Hij kon moeilijk samenwerken en delegeren, waardoor hij besluiten in zijn eentje nam. Hij was reeds op leeftijd en op internationaal gebied had hij weinig ervaring.⁷ Hoewel De Geer zich in de Tweede Kamer regelmatig over buitenlandse onderwerpen uitliet, schatte iedereen Colijn op dat terrein toch hoger in.

De zoektocht: wie geen minister werden

Toen de koningin De Geer de volgende dag officieel benoemde vroeg hij tijd voor bespraak, maar eigenlijk was hij al volop bezig. Zijn benoeming tot formateur was niet direct officieel bekend en De Geer wilde van die geheime status optimaal gebruikmaken. Hij vreesde dat door de publiciteit kandidaten voor een portefeuille zouden afhaken, met name die van AR-zijde. De Geer wist dat juist van die kant, net zoals in 1926, het meeste bezwaar zou komen tegen zijn formatiepoging.

De parlementaire pers wachtte inmiddels niet meer de berichten af, maar zocht actief het nieuws. De geruchten over De Geers benoeming gingen al rond. Toen hij van zijn bezoek aan de koningin uit Soestdijk terugkwam op het Binnenhof wachtten journalisten hem op. Op hun vragen antwoordde hij: "Het Kamervotum van donderdag 27 juli zie ik als een ernstige misgreep. Maar ik heb mijn land te lief om hen die deze misgreep begingen, op te jagen naar een consequentie, die ik op dit ogenblik, en uit nationaal en uit internationaal oogpunt, in hoge mate bedenkelijk acht. Uit partij-oogpunt, of als politieke sport moge dit zijn charme hebben, het landsbelang eist thans iets anders."⁸

Deze verklaring viel niet overal even goed. In veel kranten stelden commentatoren de vraag hoe het mogelijk was dat een zo ervaren politicus vlak voor het begin van de formatie drie belangrijke partijen schoffeerde. Historicus Pieter Geyl schreef dat hij nog nooit zoiets had gelezen.⁹ "Heeft hij de bedoeling de formatie te laten mislukken?" Het moet voor de voorstellers van de motie 'onmogelijk zijn om zich als stoute jongens te laten afstraffen'. Ook in latere jaren werden de uitspraken van De Geer afgedaan als 'bijzonder ongelukkig gekozen'.¹⁰

Vergaloppeerde De Geer zich hier inderdaad? Of maakte het wellicht onderdeel uit van een strategie? De formateur had zich met het oog op de internationale situatie ten doel gesteld een nationaal kabinet te formeren, met daarin alle grote partijen. Uit de kranten wist hij dat bij de ARP grote frustraties leefden over de motie-Deckers. Daags na de crisis waren er AR-politici en -kranten die het toekomstige kabinet reeds 'beoordeelden, resp. veroordeelden'.¹¹ Een AR-blad verklaarde: 'wij gaan in de oppositie'. De *Avondpost* noemde ter waarschuwing de namen van 'eventuele socialistische bewindslieden'. De Geer was zich ervan bewust dat het gegeven dat uitgerekend hij weer op het punt stond Colijn af te lossen als premier, in de AR veel oude wonden zou openrijten.¹² Daarom trachtte De Geer de gekrenkte en onhandelbare antirevolutionairen wat milder te stemmen door de fout bij hun tegenstanders te leggen. Dat was althans het motief dat De Geer aan SDAP-leider Albarda verklapte tijdens de kabinetsformatie. In het sociaal-democratische dagblad *De Vooruit* schreef Albarda later dat De Geer een gebaar in de richting van de ARP had willen maken om haar te verleiden ook aan het kabinet deel te nemen.¹³ Gaandeweg de formatie bleek dat het motief voor bijna al De Geers handelingen te zijn.

Was De Geer niet bang dat, zoals Geyl vreesde, de RKSP dit zich niet kon laten welgefallen 'indien zij een greintje zelfrespect' had? Kennelijk durfde hij dat risico te nemen. De Geer wist hoe afhankelijk de katholieke partij was van zijn formatiepoging. Hoofdredacteur Witlox van *De Maasbode* schreef: "Alleen zou ik nog wat sterker willen onderstrepen het belang voor de katholieken dat De Geer slaagt".¹⁴ In die dagen kreeg

SDAP-leider Albarda van 'leidende figuren' van de RKSP te verstaan De Geers poging niet te laten mislukken.¹⁵

Ook van de kant van de SDAP verwachtte De Geer niet dat dit een blokkade zou opleveren. De laatste verkiezingen hadden een stagnatie te zien gegeven. De partij zat in 1937 maar één zetel boven het aantal dat zij in 1918 vlak na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht haalde. Het ledental was in 1939 voor het eerst in haar bestaan afgenomen ten opzichte van het jaar daarvoor. In 1937 had de partij een nieuw beginselprogramma aangenomen dat de overgang markeerde naar een 'democratisch-socialistische volkspartij'. De geesten in de SDAP waren nog nooit zo rijp geweest voor toetreding tot de regering als op dat moment.¹⁶

Uiteindelijk duurde de ophef over de schoffering door De Geer kort en zou het de formatie nauwelijks beïnvloeden. De Maasbode schreef een paar dagen later: "Wij zijn bereid de formatie van den heer De Geer te beschouwen los van deze verklaring".¹⁷ Aan de andere kant was het opzetje van De Geer om de ARP over de streep te trekken of milder te stemmen mislukt. Ook andere 'lokkertjes' brachten de partij niet op andere gedachten. Zo wilde De Geer de ARP twee portefeuilles geven, net zoveel als de RKSP, die echter in de Kamer bijna twee keer zo groot was.

Het hielp weinig. Na het bekend worden van De Geers formateurschap werd de 'stormbal gehesen'.¹⁸ De antirevolutionairen namen het De Geer hoogst kwalijk dat hij voor de katholieken de kastanjes uit het vuur haalde. De AR wilde een RK-formateur die zij dan kon laten mislukken. Belangrijker was het perspectief dat wanneer De Geer zou slagen dit met grote waarschijnlijkheid het einde zou betekenen van Colijns politieke carrière. Oude rivaliteiten tussen de CHU en ARP speelden op, maar vooral leek het conflict zich toe te spitsen op een strijd over het premierschap tussen Colijn en De Geer.

In dat licht zag in ieder geval Colijn de ontwikkelingen rond de formatie. We herinneren er nog maar eens aan hoe Colijn, om een reeks van redenen, De Geer voor geen cent vertrouwde. Hoewel De Geer vanaf 1933 als fractievoorzitter de premier altijd opzichtig steunde, leidde dat niet tot een bijstelling van dat beeld. Colijn bleef op zijn hoede, ook doordat De Geer door zijn afstandelijkheid en sociale handicap er niet in slaagde om de banden met Colijn aan te halen. Hij kreeg de volledige steun van De Geer toen het vijfde kabinet-Colijn in zwaar weer verkeerde, maar dat werd gevolgd door het bericht dat hij doodleuk een kabinet met sociaal-democraten ging formeren. Dit moet bij Colijn alle sluizen van weersin en wantrouwen, die al die tijd hadden liggen sluimeren, hebben geopend. Het gaf Colijn het gevoel dat De Geer rustig in de coulissen zijn kans had afgewacht om op het goede moment ongenadig toe te slaan en hem in zijn hemd te zetten door een van zijn grootste vijanden in zijn kabinet te halen: Gerbrandy.

De Geer zag de gebeurtenissen door een totaal andere bril. Zijn ijdelheid zal gestreeld zijn geweest door de aandrang van vele kanten om formateur te worden van een kabinet, maar het is zeer de vraag of een premierschap zijn diepste wens was. Tevergeefs deed hij moeite om Oud die taak op zich te laten nemen. Tot slot benaderde hij tot twee keer toe Colijn. Pas toen iedereen zeer beslist weigerde, aanvaardde hij het premierschap.

De eerste ARP'er bij wie De Geer aanklopte was de demissionaire minister van defensie, Van Dijk. Hij had de laatste jaren veel bewondering geoogst – ook bij De Geer – met

zijn inspanning om het Nederlandse leger voor een eventuele oorlog klaar te maken. De Geer en Van Dijk kenden elkaar al vele jaren. Zij traden beiden in juli 1921 tijdens een kabinetsreconstructie toe tot het eerste kabinet van Ruijs en voldeden dermate goed dat Ruijs hen zonder aarzeling opnam in zijn tweede kabinet. Ook polste De Geer al snel ARP-Kamerlid Terpstra voor de portefeuille onderwijs, een post die hij al had bezet in het derde kabinet van Ruijs. Terpstra en Van Dijk gaven niet meteen hun antwoord, maar de gesprekken waren verre van gunstig verlopen. De Geer meldde aan de katholieke Steenberghe, die al had toegezegd minister te worden, dat de antirevolutionairen 'obstinaat' waren. De Geer had de indruk dat ze 'niet mochten'.¹⁹

De Geer besloot daarop de 'gewonde, maar nog vitale leeuw in zijn hol op te zoeken'.²⁰ In zijn huis aan de Stadhouderslaan vroeg De Geer niet aan Colijn om zijn partijgenoten de vrije hand te geven in hun besluit minister van een nieuw kabinet te worden. De Geer ging een stap verder. Hij legde uit dat hij een kabinet met een brede basis wilde samenstellen, waarvan Colijn aan het eind het leiderschap moest aanvaarden. De Geer wist dat hij met argumenten hiervoor moest komen, omdat Colijn kort daarvoor nog een motie van afkeuring te verwerken had gekregen. Volgens De Geer was zijn opzet constitutioneel wel degelijk mogelijk omdat de motie van Deckers niet tegen Colijn als minister-president was gericht, maar tegen de 'abnormaal-eenzijdige samenstelling' van zijn kabinet.²¹ Daar kwam bij dat Colijn tegen de brede samenstelling geen bezwaar kon hebben omdat hijzelf die mogelijkheid een maand daarvoor ook had onderzocht. Maar vooral was de deelname van Colijn gewenst vanwege zijn ruime internationale ervaring die hij had opgedaan bij conferenties.²²

Zover kwam het niet want Colijn weigerde. Hij voelde er niets voor om uitgerekend uit handen van De Geer het premierschap te krijgen van een kabinet dat hij niet zelf had geformeerd. Volgens De Geer scheen Colijn dat beneden zijn waardigheid te vinden.²³ Wel beloofde Colijn op koele toon dat hij de zaak nader wilde overwegen indien de internationale situatie nog ernstiger werd.²⁴ Op 5 augustus was het nog vrede in Europa. Colijn beloofde dat hij de kandidaten voor ministersposten van ARP-zijde 'zou afraden noch aanraden te accepteren', maar net als in 1926 hield hij zich daar niet aan. Zeker in indirecte zin maakte hij zijn partijgenoten duidelijk om die boot af te houden.

De Geer had zijn zinnen gezet op Van Dijk als minister van defensie. Hij benaderde Van Dijk indringend met de stelling dat als er oorlog zou komen, het land zonder regering danig in gevaar zou zijn. Het appel was tevergeefs. Ook Terpstra weigerde. Vervolgens benaderde De Geer nog de ARP'ers Woltjer, A.J.L. van Beeck Calkoen en S. de Vries, maar ook zij hadden naar Colijn geluisterd. In *De Standaard* verscheen een artikel dat de deur definitief in het slot gooide: "Een program dat voor de sociaal-democraten aannemelijk is, kan voor de antirevolutionairen niet aannemelijk zijn."²⁵

De Geer deed verschillende pogingen om een geschikte minister van financiën te vinden. In eerste instantie maakte hij daarvoor een reis naar Rotterdam, om daar de burgemeester van zijn functie te weken. Hij vertelde Oud dat hij zelf onderwijs op zich wilde nemen: 'dat komt niet zo op de voorgrond'.²⁶ Maar Oud hapte niet toe. Later die week voerde De Geer de druk op hem op tot het maximum. Herhaaldelijk belde De Geer naar het vakantieadres van Oud. Uiteindelijk zei hij zelfs: "Ik heb uw reis al in 't spoorboekje voor u nagekeken."²⁷ Hierop bezweek Oud bijna en zei: "Ik denk nog één uur na." Maar

hierna weigerde Oud toch. Hij was ervan overtuigd dat De Geer best een andere vrijzinnig-democraat bereid kon vinden om minister te worden.

Vervolgens begon de tijd hevig te dringen. Hij benaderde H. Albarda, geen familie van de SDAP-leider, een talentvolle ambtenaar op het ministerie van financiën. Hij zou later president-directeur van de KLM worden. De Geer praatte eens tot half twee in de nacht met hem, zonder succes. Hoewel De Geer dacht dat hij zeer geschikt was voor de functie, durfde de 35-jarige jongeman het avontuur niet aan.²⁸ Toen het 'nee' van Albarda binnenkwam, nam De Geer volgens Dijkhoorn er 'zuchtend financiën maar bij'.²⁹

Later in dat jaar, in december, zocht De Geer toch nog een vervanger op Financiën, omdat hij merkte dat hij het werk eigenlijk niet aankon. Naarmate de internationale spanningen opliepen moest hij steeds meer tijd besteden aan defensiezaken en alarmerende berichten over een op handen zijnde inval door Duitse legers. De Geer vroeg het Kamerlid Willem Wagenaar, ooit hoofdamttenaar bij de Generale Thesaurie bij financiën en inmiddels financieel specialist van de AR-fractie. Wagenaar ging eerst bij Colijn langs voor advies.³⁰ Een zo speciale versterking van het kabinet-De Geer vond Colijn 'nu ook weer niet zo noodzakelijk'. Hij gaf in het gesprek een zo sombere analyse van de financiële positie van Nederland, dat die 'Wagenaar niet zal hebben aangemoedigd om de toch al moeilijke portefeuille te aanvaarden'.

De ministers van De Geer II

Onmiddellijk nadat Beelaerts van Blokland De Geer had verteld dat Wilhelmina hem als formateur wilde, was hij naar Welter gewandeld, die dicht bij hem in de buurt woonde, om hem voor zijn kabinet te vragen. De Geer wist dat de katholieke Welter wel weer minister van koloniën wilde worden, hij was het ook in Colijn I en IV.³¹ De RKSP was doordrongen van het gegeven dat zij niet, zoals bij Colijn IV, vier ministers in het kabinet zou krijgen. De Geer koos voor een brede basis, met meer partijen en bedeelde haar met twee posten. De tweede roomse kandidaat werd Steenberghe, voor economische zaken. Steenberghe en Welter overlegden over hun aanvragen met de andere twee katholieke ministers uit Colijn IV, Romme en Goseling.³²

Die laatste twee begrepen waar ze aan toe waren. Voor Goseling kwam het niet als een verrassing, na zijn aanvaring met de Tweede Kamer over de zaak-Oss. De Geer koos ook niet voor Romme omdat zijn plannen voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid de aanleiding vormden voor de breuk tussen de ARP en de RKSP in Colijn IV. Dat Romme niet werd aangezocht omdat De Geer niets zou voelen voor zijn jeugdplannen, zoals Romme's biograaf Bosmans beweert, was niet de belangrijkste reden.³³ De Geer besloot juist om met een substantieel deel van Romme's plan verder te gaan. Hij zat op dat punt tussen Romme en Colijn in. Dat Colijn IV was gestrand op de jeugdwerkloosheidplannen vond De Geer in het licht van de internationale spanningen onverantwoord. Door-slaggevender was dat de vasthoudende Romme door de recente kabinetscrisis bij de AR veel moeilijker lag dan de ministers Welter en Steenberghe, die in de AR-pers op sympathie konden rekenen. De formateur greep in die fase alles aan om de deur naar de ARP zo wijd mogelijk open te houden. Wellicht speelde ook nog een kwestie mee uit 1928

toen De Geer minister van financiën was. Hij voerde dat jaar met de Limburgse bruinkoolgroeve De Louisegroeve, waarvan Romme raadsman was, een gevecht uit over een schadevergoeding. De Geer betichtte de groeve in de Eerste Kamer zelfs van 'oneerlijk spel'.³⁴ Voor Romme betekende de keuze van De Geer een teleurstelling. Het was een 'triest moment in zijn loopbaan'.³⁵ Toch adviseerden Romme en Goseling positief over het aanbod van De Geer. Romme schreef: "... in de overweging dat De Geer's poging niet op R.K.'s mag afstuiten."³⁶

Met name op aandringen van Steenberghe, die pas definitief zijn jawoord wilde geven als hij kon instemmen met het regeringsprogramma, stelde De Geer een conceptprogramma op.³⁷ Het stuk bevatte drie hoofdpunten: versterking defensie, werkloosheidsbestrijding en bezuinigen. Om de financiën op orde te krijgen moest bij zowel het eerste als bij het tweede de 'uiterste efficiency' worden betracht. Het doel van een 'sluitend budget' mocht geen ogenblik uit het oog worden verloren, al zou dat niet op korte termijn worden gerealiseerd. Alle andere wensen dan die op het gebied van werkloosheidsbestrijding en defensie moesten enige tijd worden uitgesteld.

In de besprekingen bleek dat De Geer werkloosheid wilde bestrijden door investeringen in 'productieve openbare werken' en dit wilde betalen met extra leningen.³⁸ Hij stelde voor om geen slagschepen te bestellen van 35.000, maar van 25.000 ton. Dat was een stuk goedkoper en gaf toch dezelfde veiligheid. Iedereen in het kabinet was het erover eens dat Nederland ten koste van alles zijn zelfstandigheid moest vasthouden.

Dat De Geer met zijn formatie niet mocht falen, daarvan was ook de SDAP doordrongen. De Geer nodigde Kamerlid Van den Tempel bij zich thuis uit en bood hem de portefeuille sociale zaken aan en passeerde daarmee opvallend genoeg partijleider Albarda. Waarom hij koos voor de man die van schildersgezel opklom tot doctor in de economie, heeft De Geer nooit uitgelegd. Van den Tempel stond bij andere partijen goed aangeschreven. *Maasbode*-hoofdredacteur Witlox schreef in een brief aan Aalberse: "V.d.T. is een zeer degelijk, bekwaam en bezadigd man."³⁹ Van den Tempel was bovendien een tegenstander van 'nieuwlichterij' zoals het Plan van de Arbeid, waar ook De Geer weinig voor voelde. De Geer koos waarschijnlijk bewust niet voor iemand uit de nieuwe generatie SDAP'ers. Van den Tempel was geroerd toen hij van De Geer het aanbod hoorde. Hij zou hierover later zeggen: "Diep drong de historische betekenis van dit ogenblik tot ons door."⁴⁰

Dat De Geer Van den Tempel benaderde en niet de SDAP als zodanig in de persoon van de fractievoorzitter uitnodigde, interpreteert Bart Tromp als een teken dat de formateur het toetreden van de sociaal-democraten tot de regering als een kwestie van 'uiterste noodzaak' zag, dit in navolging van Nolens.⁴¹ Het is de vraag of dat zo is. Er is in het interbellum geen confessioneel politicus geweest die gedurende zoveel jaren zo vasthoudend pleitte voor bestuursverantwoordelijkheid van de SDAP als De Geer.

Het zal altijd de vraag blijven waarom De Geer de SDAP aanvankelijk maar één post in het kabinet aanbood. De Geer had inmiddels zeven formaties meegemaakt. Dat hij de SDAP met bijna een kwart van Kamerzetels, serieus zou willen afschepen met één minister lijkt onwaarschijnlijk. Dat zou geen enkele partij accepteren. Had De Geer wellicht een vooropgezet plan over de zetelverdeling toen hij de formatie inging? Was de tweede portefeuille die hij voor de SDAP in zijn mouw hield een vorm van wisselgeld?

Van den Tempel kwam na intern beraad over zijn aanzoek een dag later bij De Geer terug en eiste vanzelfsprekend namens zijn partij een tweede ministerspost.⁴² Dat zegde De Geer meteen toe, alsof hij dat had verwacht. Van de twee andere eisen (de SDAP wilde aan het kabinet geen extra-parlementair karakter geven en zij had programmatische aanpassingen op het oog zoals invoering van een wettelijk verplichte vakantie van acht dagen) is niets terecht gekomen.⁴³ SDAP-fractievoorzitter Albarda werd minister van waterstaat.⁴⁴

Voor Buitenlandse Zaken koos hij de vrij onbekende Van Kleffens, jarenlang chef van de afdeling diplomatieke dienst en net benoemd als gezant in Bern. Hij stond op het punt om naar die stad te vertrekken toen hij van De Geer het verzoek kreeg bij hem thuis langs te komen. Toen zij elkaar in de gang naderden zei De Geer: “Nu, jij bent het.” Van Kleffens begreep het niet. “Wat ben ik? ‘Wel’, was het antwoord, ‘minister van buitenlandse zaken’.”⁴⁵ Hij kende Van Kleffens niet persoonlijk, maar had kennelijk goede berichten over de ijverige diplomaat gehoord. Dat Van Kleffens bij geen politieke partij was aangesloten was voor De Geer een belangrijke reden hem voor deze post te vragen. Dat bevorderde volgens hem het politiek evenwicht in het te vormen kabinet.

Van Kleffens twijfelde of hij het aanbod zou accepteren. Hij voelde er niets voor om de politiek in te gaan. “Er stond een oorlog voor de deur waarin het departement een rol zou spelen als nooit tevoren – moest ik nu werkelijk dáárvoor de vervulling van een grote wens opgeven?” Het feit dat de koningin graag had gezien dat hij de functie accepteerde,

Het tweede kabinet van De Geer is net beëdigd door koningin Wilhelmina op Paleis Soestdijk op 10 augustus 1939. Vlnr: Bolkestein, Van den Tempel, De Geer, Dijxhoorn, Welter, Albarda, Gerbrandy, Steenberghe en Van Kleffens. Van Boeijen ontbreekt om onbekende reden. Foto Anefo.

zoals De Geer hem had verteld, trok hem over de drempel. “Dat mocht ik natuurlijk niet voorbijzien.”

Na het definitief bedanken door Van Dijk vroeg De Geer voor Defensie luitenant-kolonel A.Q.H. Dijkhoorn, werkzaam op de generale staf van defensie. Hij was net als Van Kleffens een partijloos figuur. De Geer vond het een voordeel dat hij én militair was én goed de weg wist op het ministerie. Dijkhoorn was niet eerder in de politiek actief geweest en vroeg zich af of hij zijn militaire carrière in de waagschaal moest stellen voor een politiek avontuur.

Van zijn eigen partij koos de formateur Van Boeijen, die ook in Colijn IV al minister van binnenlandse zaken was. Uiteindelijk besloot het kabinet tijdens het constituerend beraad op 9 augustus, nauwelijks een week nadat De Geer zijn formatie was begonnen, om voor het departement van onderwijs Bolkestein te vragen. Er moest immers ook een vdb'er in het kabinet plaats nemen. De oud-inspecteur in het onderwijs was sinds enkele jaren gepensioneerd, maar dat vormde voor hem geen beletsel om het ministerschap te accepteren.

Na afloop van de formatie vroeg een ANP-verslaggever De Geer of partijen nog een rol hadden gespeeld bij de formatie. Hij ontkende hartgrondig. “Werd mij gevraagd of het geoorloofd was tevoren zekere partij-instanties te horen, dan was steevast mijn bescheid: Gij kunt natuurlijk horen wien gij wilt; uw vriend, uw tante, uw fractievoorzitter of partijraad; maar ik sta hierbuiten.”⁴⁶ Het gegrom van ARP'ers op deze uitspraak, die vonden dat het badinerende ‘tante’ sloeg op Colijn, was tot ver buiten Den Haag te horen. Dit was een weinig diplomatieke uitspraak van De Geer.

Pieter Sjoerds Gerbrandy

De grootste verrassing was het toetreden van Gerbrandy tot het kabinet als minister van justitie. Verschillende dagbladen speculeerden op de komst van vrijzinnig-democraat Joekes op dat departement. ARP'ers waren behalve teleurgesteld ook geschokt toen zij van Gerbrandy's acceptatie hoorden. Er stak in de partij een storm van verontwaardiging op. In die dagen liep de vrouw van Gerbrandy 's morgens de postbode tegemoet om de brieven van antirevolutionairen te onderscheppen en meteen te verbranden. Zij wilde haar echtgenoot deze ‘lugubere lectuur’ besparen.⁴⁷

Al verschillende keren was deze hoogleraar aan de VU kandidaat geweest voor een post in de regering, maar telkens viel hij tot zijn grote spijt buiten de boot. Het lijkt er sterk op dat de rol van Colijn hierbij doorslaggevend was. Bij de formatie van 1925 kwam de naam Gerbrandy reeds naar voren. Hij was toen gedeputeerde in Friesland, maar werd door Colijn afgewezen omdat hij over ‘veel minder ervaring’ beschikte dan een andere kandidaat.⁴⁸ Tijdens de formatie van 1937 suggereerde de katholieke onderhandelaar om Gerbrandy voor sociale zaken te nemen. Dat wees Colijn af. “Prof. Gerbrandy schijnt hem niet bijzonder aan te staan”, merkte Goseling op.⁴⁹ Zijn kans op een ministerschap leek het grootst in 1929, toen Colijn niet bij de formatie betrokken was. Op advies van minister Donner was hij een serieuze kandidaat voor de portefeuille van onderwijs. Donner belde naar Sneek, maar trof hem niet thuis.⁵⁰ Omdat

Gerbrandy niet terugbelde verdween hij weer van de lijst. Later bleek dat Gerbrandy wel degelijk voor de functie in aanmerking had willen komen, maar dat hij er om technische redenen niet in was geslaagd contact met Den Haag te krijgen.

Hoe het contact tussen De Geer en Gerbrandy in 1939 tot stand is gekomen is onbekend. Dat Gerbrandy en Colijn bepaald geen vrienden waren, was in Den Haag op dat moment genoegzaam bekend. Gerbrandy had in die jaren een hooglopende ruzie met de directeuren van de Vrije Universiteit gehad.⁵¹ Gerbrandy, die een leerstoel bekleedde die door rijke sympathisanten onder wie Colijn werd gefinancierd, had altijd veel nevenactiviteiten gehad. Dat lag volgens hem een beetje in het verlengde van zijn vakgebied, het handelsrecht. Toen Gerbrandy in 1937 Van Boeijen opvolgde als voorzitter van de Radio-raad werd het de directie van de VU echter te gortig. Zij vermoedde dat Gerbrandy zich nog maar zelden bezighield met wetenschappelijke taken. Zij wist dit echter niet zeker, want Gerbrandy weigerde van zijn doen en laten rekenschap af te leggen. Bij dit conflict raakte Colijn als directeur van de VU ook betrokken.

De Geer wist uiteraard van deze twist toen hij Gerbrandy benaderde, want *De Standaard* bleef hij spellen. De Geer was op zoek naar een AR-kandidaat die niet zijn oren naar Colijn liet hangen. Gerbrandy was in de ARP een buitenbeentje: hij was voorstander van vrouwenkiesrecht en stond in sociaal opzicht als progressief bekend, zeker na zijn boek *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen*.⁵² Na 1945 zei Gerbrandy dat hij was toegetreden tot het kabinet in 'de volstrekte overtuiging dat er oorlog zou komen en Nederland er niet buiten zou blijven'.⁵³ In 1939 schreef hij in een brief aan zijn ex-collega's dat de problemen op de universiteit de 'voornaamste reden' waren voor deze stap.⁵⁴ Wellicht speelde hier tevens een zekere wraakzucht in de richting van Colijn een rol. Hoewel Gerbrandy tegenover zijn vriend Gerretson ten stelligste ontkende dat hij dat motief had gehad.⁵⁵

Vijf dagen na de aanvaarding van de formatieopdracht ontving De Geer alle kandidaat-ministers op zijn werkkamer in het ministerie van binnenlandse zaken voor de eerste vergadering. Volgens Albarda was de geest binnen het kabinet 'voortreffelijk'.⁵⁶ "De houding van de katholieken was bijzonder aardig." Volgens Albarda sprak Steenberghe tijdens die vergadering van 'een mijlpaal in de Nederlandse geschiedenis.'

Later voegde zich nog een elfde minister bij het kabinet. Twee dagen voor de oorlog uitbrak werd CHU'er Van Rhijn minister van landbouw en visserij, dat werd afgesplitst van het ministerie van economische zaken, dat onder leiding stond van Steenberghe.

De Geer en de SDAP

De Geer was nog raadslid in Rotterdam toen hij in *Onze Eeuw* schreef dat de sociaal-democratie aan kracht en invloed had gewonnen en dat niet iedereen deze stroming op de juiste waarde schatte.⁵⁷ Het streven van arbeiders naar beter onderwijs ook voor hun kinderen vond De Geer 'gezond en normaal'. Deze 'sociale evolutie' hadden 'wij' (de niet-arbeiders) niet alleen te aanvaarden maar ook te bevorderen als een 'verrijking van het maatschappelijk leven'.⁵⁸ De vakbond is hiervan een van de gevolgen met het streven naar betere arbeidsvoorwaarden en ook die moet men accepteren, zei hij. Het streven

naar emancipatie vond hij toen niet de kern van de sociaal-democratie. Dat was de klassenstrijd, haar 'wijsgerig klee'd', het 'gif dat de arbeidersbeweging omlaag sleurde uit de 'reine regionen der wetenschap naar het terrein van de menselijke hartstochten'.⁵⁹ De Geer walgde van het materialisme dat uit deze 'klassenstrijdwaan' voortvloeide. Het haalde op 'valse wijze' mensen over om op de SDAP te stemmen. Het gaf mensen een vrijbrief tot egoïstisch denken.

De Geer verzette zich tegen het beeld dat het algemeen kiesrecht arbeiders een overwicht zou geven. Deze argumentatie veronderstelde dat verschillende sociale groepen in de samenleving een 'duurzaam strijdig belang' hadden. Dat botste fundamenteel met het ideaalbeeld dat hij koesterde van politiek en samenleving. "De grote politieke strijdvragen betreffen het algemeen belang, waaromtrent men wel van inzicht kan verschillen, maar waaromtrent het verschillend inzicht niet samenvalt met de verschillende sociale posities."⁶⁰ De Geer verwierf zich met zijn steun aan het algemeen kiesrecht de nodige populariteit bij de linkse partijen. In de Kamer noemde men hem schertsend de rode jonker (de ARP noemde de CHU schertsend jonkerpartij).⁶¹

De Geer vond al vroeg in zijn loopbaan dat in een democratie alle stromingen een plek zouden moeten krijgen. Daarbij hoorde het dragen van bestuursverantwoordelijkheid. Vanuit democratisch oogpunt meende hij dat een zo grote partij als de SDAP de oppositie een keer moest verlaten. De Geer was niet, zoals andere confessionele politici, bang dat met de SDAP ook revolutionaire of anarchistische elementen in de regering zouden komen. Hij dacht dat met bestuursverantwoordelijkheid ook redelijkheid in de partij zou komen. Tot dat inzicht kwam hij tijdens de rumoerige vergaderingen die in 1903 door arbeiders werden georganiseerd rond de spoorwegstakingen.⁶² Hij had ervaren dat een 'socialistische arbeider' een vergadering op een 'uiterst fatsoenlijke en beschaafde wijze' leidde ondanks het feit dat velen probeerden te interrumperen. De volgende avond was diezelfde man geen voorzitter en ging hij zo te keer 'dat hij door de politie uit de zaal moest worden gevoerd!'

Vanaf het moment dat De Geer in 1933 weer plaats nam in de Tweede Kamer en een poosje later ook nog partijvoorzitter werd van de CHU, poogde hij voortdurend om de deelname van de SDAP aan de regering op de agenda te zetten. Velen in de CHU zagen in het standpunt van de SDAP over de muiterij op de Zeven Provinciën het bewijs dat de partij nog niets geleerd had. De Geer noemde dit een 'noodlottige inzinking' waaraan heel veel goede dingen vooraf waren gegaan.⁶³ Later zag hij een beweging in de richting van een 'constructieve loyale partij' en dat 'wij als CHU ons daarover onvoorwaardelijk zullen verheugen'.⁶⁴ Hij hoopte dat de SDAP zich zou ontwikkelen tot een partij in de 'trant van de Labour Party in Engeland'.

Tijdens de formaties van 1933 en van 1935 – nodig door de crisis in Colijn II – pleitte De Geer bij Wilhelmina voor opname van de SDAP in een regering. Dat pleidooi hoorde zij beleefd aan, zonder daar serieus op in te gaan. De Geer was op dat moment een roepende in de woestijn, ook in zijn eigen partij.⁶⁵

Nadat het SDAP-congres in 1937 de nieuwe beginselen had goedgekeurd en de klassenstrijd vaarwel had gezegd, zag De Geer definitief weinig beletselen meer voor de toetreding van de SDAP tot een kabinet. Hij werd daarbij ongetwijfeld beïnvloed door de 'jongeren' in de CHU die open stonden voor de SDAP. Het vertrouwen van De Geer in

de SDAP op dat moment stoelde op een boek van Johan Winkler, *De grote ontmoeting* uit 1937. Hij wijdde op een CHU-partijcongres daaraan waarderende woorden.⁶⁶ Hij juichte toe hoe Winkler 'grondig en ongereserveerd' de marxistische filosofie ten grave droeg. In dit boek klonk een 'nieuw geluid' van een 'ernstig en oprecht zoeken naar een hechtere geestelijke woonstee' dan die het socialisme tot dan toe bood. "Wij staan hier voor een kentering die tot dankbaarheid stemt en waarvan wij de betekenis niet hooghartig mogen verkleinen en nog veel minder partijzuchtig voorbij gaan."

Het was, kortom, niet zo vreemd dat Jacques de Kadt in 1936 voorspelde dat de enige mogelijkheid voor de SDAP om aan een regering deel te nemen er een was waarin De Geer minister van financiën zou zijn.⁶⁷ In dezelfde geest schreef het liberale oud-Kamerlid Frank Drion in 1937 dat als er werd gesproken over een nationaal kabinet met daarin de SDAP, 'telkens de naam van De Geer op de lippen kwam'.⁶⁸

SDAP in de regering

VDB-senator Van Embden prees De Geer in een brief voor de 'zo brede blik' waarmee hij in augustus 1939 had geformeerd. "Een gelukkig keerpunt in onze politieke geschiedenis is mede door uw toedoen aangebroken."⁶⁹ Hij verwees daarmee naar het plaatsnemen van de SDAP achter de regeringstafel.

Voor de sociaal-democratie was 1937 een belangrijk jaar geweest vanwege de al eerder genoemde vervanging van het beginselprogramma uit 1912. Termen als klassenstrijd en historisch-materialisme verdwenen uit het programma. Meer aandacht kreeg de 'planmatige leiding van het economisch leven' en de 'erkenning van de natie en een integrerend deel te zijn van die natie'.⁷⁰ De partij gaf democratie een essentiële plek, sneed revolutionaire wegen naar de macht af en verzette zich niet meer tegen gewapende verdediging van de landsgrenzen. "De vernieuwende geest die het program ademde kan niet hoog genoeg worden aangeslagen", stelde H.M. Ruitenbeek in zijn boek over de vorming van de PvdA.

De SDAP kon volgens Bart Tromp ook weinig anders.⁷¹ Electoraal was de partij in een doodlopende straat terechtgekomen doordat men zich te eenzijdig op arbeiders had gericht. Het was volgens SDAP-leden als Vorrink, Banning, Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman hoog tijd dat de SDAP zich doorontwikkelde naar een volkspartij. Bij de verkiezingen van 1937 leverde het nieuwe program niet direct zetelwinst op. Ten opzichte van 1933 kwam er een zetel bij, maar die was te danken aan een nieuwe methode voor de berekening van het aantal Kamerzetels. Het ledental nam in de jaren 1938 en 1939 af en de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen in 1939 hadden een teleurstellend resultaat. Na de val van Colijn V was het voor de SDAP van groot belang om toe te treden tot de regering, ook al waren de vooruitzichten voor de sociaal-democraten om een duidelijk stempel op het beleid te zetten verre van florissant. De partij wilde ten koste van veel uit het isolement treden. De beste manier om dit te doen was door te laten zien dat zij regeringsverantwoordelijkheid kon dragen.

Wiardi Beckman, Eerste-Kamerlid en hoofdredacteur van de dagbladen van *De Arbeiderspers*, vroeg zich een maand na de formatie af hoe de historicus over de gang van

zaken in 1939 zou oordelen.⁷² Zijn antwoord stond al in de titel: *Keerpunt in Nederlands staatkundig leven*. De samenwerking tussen SDAP, RKSP, VDB en CHU schetste hij als een logisch vervolg op de antwoorden in die partijen op de vraag hoe de werkloosheid bestreden moest worden. De SDAP kwam met het Plan van de Arbeid, terwijl in Tilburg een katholieke economische school zich ontwikkelde met denkbeelden die het tegenbeeld vormden van die van liberalen. Wiardi Beckman wees op de jongeren bij de CHU, zoals Lieftinck en Van Walsum, die ‘zonder zich aan de boosheid te storen’ van anderen in de partij stukken publiceerden waarin de ‘zuinige huismoeder’ haar aureool verloor. Maar het sluitstuk van alles was volgens hem De Geer, die al voor de Eerste Wereldoorlog pleitte voor algemeen kiesrecht. “Het is, dunkt mij, niet te optimistisch om te concluderen dat dezelfde De Geer thans voelde wat onherroepelijk komen moet en (...) niet terugdeinsde voor de formatie van een ministerie (...) waarin de SDAP is opgenomen. (...) Voor de sociaal-democratie is de ban gebroken. Het is een gebeurtenis van grote historische betekenis voor de SDAP én voor ons volk.”

Was het formateurschap van De Geer van doorslaggevende betekenis voor de historische toetreding van sociaal-democraten tot het kabinet? En als dit antwoord ja is, was dit een bewust handelen van De Geer of was het een noodsprong? Dat laatste is niet waarschijnlijk. De historicus Oud bracht in zijn parlementaire geschiedenis in herinnering dat De Geer zelf zijn kabinet een ‘noodkabinet’ noemde en dat het niet de bedoeling was om er een gewoonte van te maken om de SDAP in het kabinet op te nemen.⁷³ Maar sloeg dat voorvoegsel ‘nood’ niet op de hele situatie van dat moment: in zeer korte tijd twee kabinetscrises en een wereldoorlog die voor de deur stond. Oud schreef ook dat De Geer ‘zeker niet de man was om een nieuwe politieke oriëntering te bevorderen’. Daarmee deed Oud zijn collega De Geer tekort, want we zagen al dat weinig oud-ministers zo lang en zo consistent hebben gepleit voor deelname van sociaal-democraten aan de regering als hij.

Behalve Oud waren er na de oorlog nog andere historici, zoals Woltjer, die onterecht meenden dat de toetreding van de SDAP louter het gevolg was van een noodtoestand. Zo schreef Woltjer: “De Geer had dit (regeringsdeelname van de SDAP, MvdK) niet gedaan omdat hij een voorstander was van andere partijverhoudingen.”⁷⁴

Wel maakte De Geer van de nood zijn deugd. Hij zag met andere woorden in 1939 zijn kans schoon om een lang gekoesterde wens te laten uitkomen. Was hij zonder noodtoestand erin geslaagd om de SDAP in de regering op te nemen? Dat zal altijd de vraag blijven.

‘De dood van de Coalitie’

De liberale kranten ontvingen het nieuwe kabinet gereserveerd en bij tijd en wijle zelfs negatief. Zij betreurden dat het doek voor Colijn nu definitief gevallen was. Met name *De Telegraaf* sabelde de nieuwe ploeg onder leiding van De Geer neer. De nieuwe premier, ‘Geen Hercules’, zou niet in staat zijn om de bondgenoten RKSP en SDAP in de teugels te houden.⁷⁵ De Geer was lange tijd de confessionele lieveling van de liberale kranten geweest, maar die plaats was sinds 1933 langzamerhand ingenomen door Colijn. De

Standaard was al negatief nog voor er een nieuwe formateur was aangewezen. Met het nieuwe kabinet stond de krant 'voor een raadsel'. Hoe kon De Geer, die Colijn altijd had gesteund, nu met de oppositie een nieuw kabinet vormen?⁷⁶ De katholieke kranten stonden welwillend tegenover het nieuwe kabinet. Volgens *De Tijd* overheerste de 'gunstige indruk' dat De Geer 'het beste kabinet had samengesteld dat hij in de gegeven omstandigheden kon maken'.⁷⁷ *De Groene Amsterdammer* vond dat De Geer goed was geslaagd in zijn opzet om snel een kabinet te formeren.⁷⁸ "Nederland heeft een hoekigen, energieke premier gekregen, een staatsman van groot formaat."⁷⁹ Het meest lovende stuk kwam van de hand van Gerard van Walsum in *De Nederlander*.⁸⁰ "De Geer heeft door deze formatie het vaderland een dienst bewezen, waarvan de betekenis niet licht te hoog kan worden ingeschat. De moed, de onafhankelijkheid en het doorzettingsvermogen dat hij daarbij aan de dag heeft gelegd doen hem kennen als een staatsman van groot formaat."

Eind oktober 1939 stelde Colijn tijdens de jaarlijkse ARP-bijeenkomst dat zijn partij niet had meegewerkt aan de formatie vanwege het constitutionele bezwaar dat de voorstemmers der Deckers-motie niet voor de consequentie van hun optreden waren geplaatst.⁸¹ Dat liet De Geer niet op zich zitten. Volgens De Geer brachten de RKSP, VDB en SDAP het kabinet-Colijn v niet ten val op grond van een 'gemeenschappelijk praktisch program'.⁸² Zij gaven hun stem aan de motie omdat zij vonden dat de staatkundige figuur, door het optreden van Colijn v, onjuist was. Daarom moest de formateur kijken welke oplossing mogelijk was en welke in het belang van het land was.

Ook Oud steunde De Geer in zijn keuze om de opdracht te aanvaarden.⁸³ De ongeschreven regel dat wie breekt ook de eerstgeroepene is bij een nieuwe formatie, hoefde niet altijd op te gaan. Oud herinnerde aan het doel van het systeem: een zo goed mogelijke overeenkomst tussen regering en volksvertegenwoordiging. Dit doel werd beter bereikt met De Geer II dan met een kabinet-Deckers. "Constitutioneel is dit alles volkomen in orde." De bezwaren van de ARP hadden volgens Oud geen grond. "Hier spreekt te zeer dépit over hetgeen het vijfde kabinet-Colijn werd aangedaan."

In de Tweede Kamer kreeg het kabinet tijdens de algemene beschouwingen een relatief positieve ontvangst. De Geer had het verstandiger gevonden om zijn kabinet na het zomerreces aan de Kamer te presenteren. Kamerleden konden een paar weken op vakantie, de gemoederen konden een beetje bedaren en zijn ministers kregen de kans om zich in te werken.

AR-fractievoorzitter Schouten had enigszins verbaasd de rede van De Geer aangehoord. Hij moest toegeven dat hij het ministerieel betoog 'nóg sterker vond' dan in de miljoenennota.⁸⁴ Hij – en overigens ook de liberale fractieleider Bierema – snapte echter niet dat de rooms-rode combinatie met dit financieel plan van De Geer, dat hij kennelijk veel op dat van Colijn vond lijken, had ingestemd. Schouten zei in navolging van Colijn dat de ARP zich afzijdig van dit kabinet wilde houden.⁸⁵ De verschillen tussen de SDAP en zijn partij vond hij zo groot dat hij samenwerking uitgesloten achtte. Schouten maakte daarbij schampere opmerkingen over het feit dat de deelname door twee SDAP-ministers aan het kabinet goedkeuring behoeft van hun partij. De Geer repliceerde meteen dat hij dat ook jammer vond, maar dat dit toch beter was dan de morele pressie die bij een andere partij op kandidaten was uitgeoefend. "Die methode leidt ertoe dat mannen die men vertrouwelijk een portefeuille heeft aangeboden, een paar dagen later

in de krant laten zetten dat zij geweigerd hebben, zulks tot waarschuwing en afschrikking van anderen.”

Schouten deed er het zwijgen toe, maar het prikkelde de nieuwe fractieleider van de SDAP in de Kamer, Willem Drees, tot een reactie.⁸⁶ Hij vond dat De Geer zich voor de deelname van de SDAP meer had verontschuldigd dan dat hij die keuze ronduit had verdedigd. De Geer had de Bijbelse vergelijking van de teruggekeerde verloren zoon gebruikt, maar Drees voelde niets voor die rol. De Geer antwoordde dat hij zich de bezwaren van Drees goed kon voorstellen.⁸⁷ Maar Schouten had hem in zijn hoedanigheid als formateur aangesproken en in die functie had hij hem ook geantwoord en niet als premier van het kabinet.

De Geer liet ten slotte blijken nog niets van zijn idealisme voor de Volkenbond kwijt te zijn, hoewel de oorlog in Europa op dat moment net was uitgebroken.⁸⁸ Er waren fouten gemaakt met de Volkenbond zoals het niet opnemen van de overwonnenen als medestichters. Elke hervorming had volgens De Geer haar *ups en downs*. “Dwalende christenen hebben vaak hervormingen tegengewerkt, zoals de afschaffing van de slavernij.” De Geer bleef geloven dat ooit een internationale rechtsorde de vrede op aarde zou handhaven.

Volgens *Het Vaderland* waarde de schim van Colijn die dagen volop door de vergaderzaal. Het debat maakte volgens de krant echter één ding duidelijk: “Het is de dood van de rechtse coalitie die nauwelijks meer bemanteld wordt.”⁸⁹ Het nieuwe kabinet met socialistische ministers beschouwde de krant, die bepaald niet juichte om het vertrek van Colijn, ‘als een symbool van de ommekeer in de politieke verhoudingen’.

De pijn van Colijn

Op 5 september, enkele dagen na het uitbreken van de oorlog ging De Geer 's avonds naar het huis van Colijn in de Stadhouderslaan. Hij herinnerde Colijn aan zijn toezegging die hij deed tijdens het gesprek waarin De Geer hem het premierschap aanbood. Colijn weigerde toen, maar hij wilde dat besluit heroverwegen wanneer er een oorlogssituatie zou ontstaan. Nu was Duitsland Polen binnengevallen, wat voor Engeland en Frankrijk reden was om Duitsland de oorlog te verklaren. De Geer vond dat Colijn zijn aanbod in heroverweging moest nemen. Het kabinet was drie weken in functie, maar dat vormde volgens De Geer geen beletsel om zelf als minister terug te treden of alleen de portefeuille van financiën te beheren als Colijn dat beter uitkwam. De Geer was er vast van overtuigd dat het voor de positie van Nederland beter was dat Colijn met zijn stevige persoonlijke uitstraling, zijn uitgebreide netwerk in Europa en internationale ervaring de leiding van het kabinet in handen kreeg.

Op de vraag van Colijn of de andere ministers hiermee akkoord zouden gaan, antwoordde De Geer: “Zo gij 't ernstig in beraad neemt, zal ik hun dit vragen.”⁹⁰ De premier handelde deze keer niet op eigen houtje. Van Boeijen en Gerbrandy had hij hierover tevoren geraadpleegd.⁹¹ Ook zij vonden dat Colijn in deze kritieke tijd in de regering moest komen. Colijn zegde die avond wel toe dit voorstel in beraad te nemen, maar volgens Langeveld en Puchinger had hij al op dat moment besloten om het niet te doen.⁹² Colijn sprak hier de volgende dag met oud-minister Van Dijk, fractievoorzitter Schouten en

CHU'er De Vos van Steenwijk over. Ook zij vonden dat Colijn moest weigeren: laat De Geer zijn eigen boontjes maar doppen.

In zijn brief aan De Geer schreef Colijn dat de ARP-fractie zich van het kabinet had afgekeerd en dat het vreemd zou zijn wanneer hij, politiek leider van de ARP, tot dat kabinet zou toetreden.⁹³ Vervolgens had Colijn bezwaar tegen samenwerking met de katholieke ministers Welter en Steenberghe, die hun medewerking aan zijn formatie hadden geweigerd. Ook had hij bezwaren tegen Albarda die in het verleden een van de felste bestrijders van zijn kabinetten was geweest. In zijn dagboek voegde Colijn hier nog aan toe dat het aanbod van De Geer bij hem een groot wantrouwen had gewekt.⁹⁴ Het wees er volgens hem op dat De Geer grote moeilijkheden verwachtte die hij niet kon oplossen. Daarnaast had Colijn electorale bezwaren. Bij toetreding zou hij bij de verkiezingen van 1941 niet meer de handen vrij hebben om de samenwerking tussen de katholieken en de sociaal-democraten aan de kaak te stellen.

Biograaf Langeveld concludeert dat Colijn niet in staat was zich over de rancune voor zijn rivaal heen te zetten.⁹⁵ Colijn wilde niet de vraag onder ogen zien of De Geer de meest geschikte minister-president was in die omstandigheden en of hij het landsbelang niet beter kon dienen. Hij liet zich volgens Langeveld louter leiden door binnenlands-politieke motieven. De internationale situatie liet hij slechts beperkt meewegen.⁹⁶

Veel later zou de toenmalige assistent van Colijn, departementssecretaris W.H. Fockema Andreae, erkennen dat zijn baas 'wist' dat de formatie van Colijn v niet goed was.⁹⁷ "Colijn wist evenzeer: als dit niet lukt komt De Geer. Hij moest dus snel handelen en met oude vrienden alsnog overwinnen of ten onder gaan. De werkelijke tragedie was: dat hij zijn noodlot zag aankomen in de oude tegenstander De Geer, die een totaal ander politiek karakter had, en dat De Geer het ten slotte won. En toen De Geer het dan 'gewonnen' had en premier was geworden, had iedereen het premierschap aan Colijn kunnen aanbieden, maar niet De Geer."

In de zes voorbije jaren dat Colijn premier was geweest, had De Geer hem vele malen gesteund. Nu kostte dit De Geer vaak niet al te veel moeite omdat, zoals in vorige hoofdstukken al bleek, tussen hun visie op economische en monetaire kwesties weinig licht zat. Hoogstens kwam De Geer iets eerder tot de conclusie dat devaluatie van de gulden de beste oplossing was voor de crisis. Boven alles had De Geer respect en zelfs ontzag voor Colijn.

Bijna aandoenlijk was het stuk dat De Geer in juni 1939 voor het christelijke tijdschrift *Timotheüs* schreef ter gelegenheid van Colijns zeventigste verjaardag.⁹⁸ Dat was een aaneenschakeling van loftuitingen op de politieke carrière van Colijn. 'Vruchtbare en zegenrijke arbeid', 'algemeen erkende nationale figuur', 'geëerbiedigd door vriend en tegenstander', 'eenvoudige, vrome christen, de man met het onwankelbaar geloof' en 'het is zijn veelzijdig kennis, de beslistheid van zijn oordeel, bovenal ook zijn rustige, evenwichtige, robuuste voordracht en de volkomen klaarheid, waarmee hij ook de moeilijkste problemen weet te behandelen'. Het stuk van De Geer werd door *Het Vaderland* integraal overgenomen en kreeg zo nationale bekendheid.⁹⁹ Met een beetje psychologisch inzicht kun je stellen dat een normaal mens hier achterdochtig van zou worden. Ook al zag De Geer zichzelf dan niet als een rivaal van Colijn zoals dat omgekeerd wel het geval was, hun partijen CHU en ARP waren wel rivalen. Dat gaf aan het *Timotheüs*-

stuk iets ongeloofwaardigs, terwijl De Geer zo goed als zeker oprecht meende wat hij schreef.

Het actief tegenwerken van Colijn bij de vorming van De Geer II was nog maar het begin. Want Colijn besloot ook in het openbaar niet langer zijn ergernis voor zich te houden. Begin november bereikten het kabinet de eerste berichten dat het Duitse leger op het punt stond Nederland binnen te vallen. Daarop besloot de regering het leger verder in paraatheid te brengen. Op 13 november stond in *De Telegraaf* een groot interview met Colijn, waarin hij de regering-De Geer in ongewoon harde bewoordingen bekritiseerde.¹⁰⁰ De militaire maatregelen, zoals het onder water zetten van gebieden ten oosten van de Grebbelinie, hadden volgens hem aanleiding gegeven tot onnodige ongerustheid. Het was de schuld van de regering dat de bevolking zo nerveus was. Bovendien had De Geer door de mobilisatie en door het leger voor te bereiden op een aanval uit het oosten, Duitsland onnodig gekwetst.

Colijn was ervan overtuigd dat Nederland van Duitsland geen gevaar had te duchten.¹⁰¹ Een inval in Nederland zou voor Duitsland zelfmoord betekenen. 'Het Duitse leger zou in een nijptang komen', zei hij tegen de Amsterdamse reder en bankier Heldring. En bovendien was het Nederlandse leger niet meer zo zwak als een paar jaar eerder. Behalve dat Colijn niet geloofde in een aanval van Duitsland, bleek uit het *Telegraaf*-interview dat hij een diepe wrok koesterde tegen De Geer. "Colijn achtte hem mede schuldig aan zijn verdrijving uit het centrum van de macht: de christelijk-historische voorman bekleedde de plaats die hem, Hendrikus Colijn, toekwam."

De neutraliteitspolitiek van de regering kon rekenen op steun van Colijn, maar dat betekende niet dat hij geen voorkeur had voor een van de strijdende partijen. Dat bleek uit zijn bezoek aan de Engelse gezant in Den Haag in oktober 1939, maar vooral uit een bezoek aan de Engelse regering in maart 1940, dat hij officieel bracht als voorzitter van het Organisatiecomité van de Volkenbond. Hij sprak met de minister van buitenlandse zaken, Lord Halifax, en met Churchill, op dat moment nog minister van marine.¹⁰² Opmerkelijk genoeg vertelde de ex-premier dat hij het aanbod van De Geer om het premierschap over te nemen, had afgeslagen omdat hij verwachtte dat De Geer het zou herhalen zodra het land echt in gevaar was.

Later sprak Colijn nog met premier Chamberlain en koning George VI. Volgens Langeveld trokken de Britten 'alle registers' open voor Colijn om hem voor de geallieerde zaak te winnen. De Engelse regering, die dus nu wist dat De Geer zelf Colijn geschikter achtte voor het premierschap, hoopte dat Colijn snel weer de leiding zou overnemen. De Geer beschouwden zij na het bezoek van Colijn als een zwak leider. De Britten hadden een stille hoop dat Colijn de Nederlandse neutraliteitspolitiek zou bijstellen ten gunste van de Geallieerden.¹⁰³

Neutraliteit

Op vrijdag 1 september begonnen de Duitse legers aan hun veldtocht in Polen en twee dagen later verliep het ultimatum dat Engeland en Frankrijk aan de Duitse regering hadden gesteld. De oorlog was begonnen. De zondag daarop bracht de regering een 'neu-

traliteitsproclamatie' uit. De volgende dag sprak De Geer de Tweede Kamer toe.¹⁰⁴ Hij citeerde de woorden die zijn voorganger De Savornin Lohman uitsprak bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. "Ik geloof niet dat ons Koninkrijk in een zo gevaarlijke toestand is geweest als dit ogenblik." De Geer voorzag dat het land nog bangere crises stonden te wachten. Nederland mocht hopen dat het buiten de oorlog zou blijven, maar het zou ook deel hebben aan de 'spanningen, vermindering van welvaart en in onzegbaar leed'. In de richting van de oorlogvoerende landen stelde hij dat Nederland zijn neutraliteit 'naar alle zijden' met de 'volledigste consequentie' zou handhaven. De Geer zei dat ook de 'geringste aantasting onzer neutraliteit met alle beschikbare middelen' tegengegaan zou worden.

Sinds de Volkenbond de zogeheten collectieve veiligheid had opgeheven, was het buitenlands beleid van de kabinetten-Colijn in de jaren dertig weer primair gericht op het handhaven van de neutraliteit. Dat uitgangspunt werd door brede lagen van het volk gesteund en vond ook in de Tweede Kamer bijna unanieme instemming. Die houding kende een lange geschiedenis. Thorbecke noemde de Nederlandse buitenlandse politiek 'vrij van heerszucht' en hij zei dat ons land een 'billijk oordeelster' zou zijn 'over de heerszucht van anderen'.¹⁰⁵ Er zat voor een klein land als Nederland met enorme koloniale bezittingen die het militair nooit kon verdedigen, ook feitelijk niets anders op dan te zoeken naar een neutrale positie in Europa. Ook koningin Wilhelmina was van het belang van neutraliteit doordrongen.¹⁰⁶

Toen De Geer in augustus 1939 zijn kabinet formeerde heeft hij geen seconde overwogen om de neutraliteit van Nederland overboord te zetten. Tijdens de formatie stipte hij de buitenlandse politiek bij de kandidaat-ministers even aan, maar over het volhouden van de 'consequente zelfstandigheidspolitiek' was geen enkel verschil van mening.¹⁰⁷ De Geer vond in zijn minister van buitenlandse zaken, Van Kleffens, een uitgesproken voorstander van dit beleid. In zijn eerste begrotingsdebat in november 1939 zei hij tegen de Kamer dat hij zo blij was dat Nederland zich meer dan ooit bewust was van zijn zelfstandigheid. Het waren immers de 'besten uit ons volk' die het hiervoor hadden opgenomen, zoals Groen van Prinsterer en Thorbecke. Het mooie daarvan was dat enerzijds Nederland zich 'zelfstandig gevoelt' en anderzijds dat 'Nederland, zijn zelfstandigheid markerende, een Europese functie recht doen wedervaren door hunnerzijds de Nederlandse zelfstandigheid te eerbiedigen.' Die functie kon volgens Van Kleffens 'door niemand straffeloos worden miskend'.

Slechts enkelingen waagden in die tijd kanttekeningen bij het streven naar neutraliteit te plaatsen. Zo erkende Geyl dat Nederland niets anders restte dan buiten de oorlog te blijven, maar dat dit nog geen reden was om dit te idealiseren.¹⁰⁸ Het ging de historicus te ver om alle oorlogvoerenden over één kam te scheren. Hij vond, met andere woorden, dat Nederland zou moeten uitspreken wie in het conflict de agressor was en welke landen Nederland eigenlijk zou moeten steunen. Niemand ging zo ver als De Kadt die vond dat alle westerse landen ten strijde moesten trekken tegen totalitaire landen als Duitsland, Rusland en Japan. De Kadt wilde van de regering-De Geer af: "Zouden we niet eens gaan denken over een minister-president waarvan meer uitgaat dan van jhr. de Geer?"¹⁰⁹

Defensie

Kort na het aantreden van het kabinet verslechterde de internationale toestand in snel tempo en De Geer besloot om 100 miljoen gulden vrij te maken voor versterking van verdedigingswerken. Dat bedrag was acht procent van alle staatsuitgaven van 1939 (100 miljoen op totale uitgaven van 1250 miljoen gulden). Hij stond de helft meteen toe en de rest zodra dit noodzakelijk was. Toen de Duitse legers Nederland binnenvielen was er voor 40 miljoen gulden aanbesteed.¹¹⁰

De enquêtecommissie concludeerde dat de regering zeker niet remmend had gewerkt en dat het niet verweten kon worden geen oog te hebben gehad voor de landsverdediging.¹¹¹ Deze conclusie staat haaks op de constatering van De Jong dat De Geer een zuinige minister was, 'vooral op het hem nooit sympathieke gebied van defensie'.¹¹² Het stemt evenmin overeen met de bewering van De Jong dat De Geer pacifist was en sympathisant was van de beweging Kerk en Vrede van dominee Heering, die pleitte voor eenzijdige ontwapening.¹¹³ De Jong was na de oorlog bepaald niet de enige die het militair beleid van premier De Geer in 1939/40 op die manier neerzette. Historicus Paul Moeyes schreef bijvoorbeeld dat de 'pacifistische regeringsleider' bezorgd was om de schatkist en in die acht maanden 'terughoudend was in het ongelimiteerd vrijmaken van geldmiddelen om het land in staat van verdediging te brengen'.¹¹⁴

Begin van begrotingsdebatten in oktober 1939 in de Tweede Kamer. Achter de regeringstafel, vlnr.: Steenberghe, Albarda, Bolkestein, Van Boeijen, De Geer. In het kamerbankje bovenaan zit Willem Drees. Nationaal Archief.

Vanaf september wilde Wilhelmina elke maand een bijeenkomst met De Geer en de ministers Dijkhoorn en Van Kleffens om te praten over de internationale situatie en de landsverdediging. Dat had zij ook tijdens de Eerste Wereldoorlog met de toenmalige premier Cort van der Linden gedaan. Maar een dergelijk contact met De Geer alléén wilde zij volgens De Jong niet.¹¹⁵ “Zij zag in hem geen Cort van der Linden. (...) Kennelijk meende zij dat van Van Kleffens en Dijkhoorn de frisse aanpak zou uitgaan die zij van De Geer niet verwachtte.” Wat die ‘frisse aanpak’ inhield, legde De Jong niet uit.

Het aantal contacten dat Wilhelmina met De Geer had, was niet zo veelvuldig als bij Cort. “De Geer en Reynders hadden er weinig behoefte aan; beiden beschouwden de koningin als lastig en, wat erger was, als geneigd tot overdreven bezorgdheid. De Geer meende dat het algemene regeringsbeleid bij de ministerraad veilig was”, stelde De Jong. Dat De Geer Wilhelmina als ‘lastig’ beschouwde, kon De Jong met geen enkel bewijs onderbouwen. De Geer had eerder een enorm ontzag voor de koningin.

De kwestie-Reynders

Bij zijn aantreden trof De Geer, in de woorden van De Jong, een ‘kwade erfenis’ aan van het beleid van Colijn en zijn minister van defensie, Van Dijk.¹¹⁶ Aan de top van het ministerie lagen verschillende mensen met elkaar overhoop en zij waren er niet in geslaagd om daar de nodige harmonie te brengen. Het leek erop dat vooral opperbevelhebber Reynders hierbij een kwalijke rol speelde.¹¹⁷

Na een paar maanden bleek dat de verhouding tussen Reynders en minister Dijkhoorn zeer slecht was.¹¹⁸ Laatstgenoemde twijfelde aan de juistheid van het militair strategisch beleid van zijn opperbevelhebber. Reynders kreeg van Dijkhoorn de opdracht om de legerenheden in Nederland anders te positioneren. In een brief aan De Geer liet Reynders echter weten dat hij het totaal oneens was met de nieuwe richtlijnen en dat hij die niet zou uitvoeren. Maar ontslag nemen deed hij evenmin.

De Geer zat daarmee in een lastig parket, vooral gezien de spannende internationale ontwikkelingen. De Geer wilde mogelijke indringers ervan overtuigen dat Nederland fel van zich zou afbijten, maar hoe geloofwaardig was dat als bekend zou worden dat de minister van defensie slaande ruzie had met zijn opperbevelhebber? Eind januari hakte De Geer de knoop door en liet hij Reynders bij zich komen. In dat gesprek vertelde hij hem dat Dijkhoorn de portefeuillekwestie had gesteld: Reynders eruit of ik. De regering had daarbij de kant van Dijkhoorn gekozen en De Geer vroeg Reynders om zelf ontslag te nemen.

Het nieuws van het ontslag kwam uiteraard als een grote verrassing. Op Kamervragen kon De Geer niets anders doen dan zeggen dat het niets te maken had met de handhaving van de neutraliteit, zoals door sommige kranten was gemeld.¹¹⁹ Het verschil van mening lag ‘in vragen van militair beleid’. De Geer wilde ter bescherming van het staatsbelang daarover geen verdere mededelingen doen.

Na de oorlog was er een gerucht dat de Duitse gezant enige invloed op het besluit van De Geer en de regering had uitgeoefend. Volgens de parlementaire enquêtecommissie is daar niets van gebleken.¹²⁰ Ook bleek niets waar van het gerucht dat het Philips-concern

– waar generaal Winkelman, opvolger van Reynders, had gewerkt – op het besluit had aangedrongen.

Het kabinet had geen vertrouwen meer in het kriegsbeleid van Reynders en in ‘zijn persoonlijkheid in het algemeen’. De commissie vroeg zich af waarom het kabinet, nadat het vertrouwen was gaan wankelen, zo lang heeft gewacht met het ontslag. Men concludeerde dat de regering dit evenwel niet kwalijk te nemen viel. De Geer had tot het uiterste geprobeerd tot overeenstemming te komen, in een periode waarin de spanningen hoog opliepen.

De waarschuwingen van majoor Sas

Begin november kreeg militair attaché in Berlijn G.J. Sas voor het eerst van zijn contact bij het Duitse hoofdkwartier de tip dat een aanval op Nederland aanstaande was. Zijn bron was kolonel Hans Oster van het Amt Ausland-Abwehr. Sas reisde onmiddellijk naar Nederland en vertelde tijdens een vergadering van het kern-kabinet met De Geer, Dijkhoorn en Van Kleffens en opperbevelhebber Reynders, dat Duitsland op 12 november 1939 van plan was Nederland aan te vallen. Na de oorlog bleek dat Hitler dit inderdaad had gewild. Het bericht van Sas stuitte vooral bij De Geer en Reynders op wantrouwen.¹²¹ Dat maakte Sas zo nerveus dat hij plotseling van zijn stoel opstond, twee vingers in de lucht stak en zei te kunnen zweren dat de aanval op de 12de zou doorgaan. Daarop had De Geer gezegd: “U kunt moeilijk een eed afleggen op iets wat nog niet gebeurd is.”¹²²

Sas kreeg het gevoel dat zijn boodschappen niet au sérieux werden genomen. In zijn wanhoop wendde hij zich tot Colijn. Die geloofde hem echter ook niet en adviseerde de opperbevelhebber niet te veel aandacht te schenken aan Sas, omdat die in een overspannen toestand verkeerde. Colijn vond dat men Sas eigenlijk als een ‘gevaarlijke gek moest opsluiten’.¹²³ Reynders zei later dat de mededeling dat zijn informant Oster bezig was met het beramen van een aanslag op Hitler voor hem de deur dicht deed.¹²⁴ Wilhelmina zei later dat zij begreep dat men werd afgestoten door de ‘geëxalteerde toon’ van Sas, maar dat ‘werkelijke staatslieden’ – lees: De Geer – daar zich niet door hadden moeten laten afleiden.¹²⁵

Bij nader inzien klopten alle alarmberichten van Sas wel degelijk, zelfs dat onwaarschijnlijke verhaal over de aanslag op Hitler. De Duitse Führer is wel 29 keer van plan geweest om Nederland binnen te vallen, maar kwam telkens op zijn voornemen terug. Na de oorlog ontstond de nodige verontwaardiging over de wijze waarop de regering – en dan met name De Geer – nooit de waarschuwingen van majoor Sas serieus had genomen. De Jong noemde dit een ‘gebrek aan begrip voor het wezen van het nationaal-socialisme’.¹²⁶

Lichttoren

Een uitspraak van De Geer in een radiorede op 13 november 1939 is na de oorlog veelvuldig aangehaald als hét schoolvoorbeeld van de vooroorlogse struisvogelpolitiek en

naïviteit. Begin november deden berichten de ronde, in Nederland maar vooral ook in de buitenlandse kranten, dat Duitsland van plan was geweest om Nederland aan te vallen. Voor de onrust was volgens De Geer geen enkele grond en dat wilde hij de Nederlandse bevolking via de radio duidelijk maken. Hij prees het gebaar van koningin Wilhelmina die samen met de Belgische koning aanbood om tussen de grootmachten te bemiddelen. En als dat mocht falen, dan hoopte hij dat andere staten dit voorbeeld zouden volgen. Hij zei toen: “Elk neutraal land is thans een schijnend licht in de duisternis, die over ons werelddeel gevallen is.”¹²⁷ Duidelijk optreden van onafhankelijke staten was volgens hem de enige manier om Europa ‘en zijn beschaving tijdig van de ondergang te redden’. “Wil er een dageraad voor Europa zijn, dan zal die menselijkerwijs gesproken moeten komen van de neutrale landen.”

Een paar weken na deze radiorede kwam De Geer tijdens de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer op dit thema in iets andere bewoordingen terug.¹²⁸ Hij reageerde op een pesterijtje van NSB-Kamerlid Van Vessem dat de regering niet wist of ze nu een ‘zelfstandigheidspolitiek’ dan wel een ‘neutraliteitspolitiek’ voerde. De NSB bracht telkens naar voren dat de regering alleen in naam onzijdig was, maar ondertussen een anti-Duitse houding had. Daarover hoefde Van Vessem volgens De Geer zich geen zorgen te maken. “De hele wereld weet dat wij steeds onszelf willen blijven, nimmer de dienaren van andere staatkundige belangen wensen te zijn, en daarom ook in dit conflict de meest consequente en oprechte onzijdigheid betrachten.” Van Vessem en zijn NSB deden er volgens De Geer goed aan zelf in die neutraliteit te geloven en daar naar te handelen: verstevig het gebouw van de Nederlandse neutraliteit en wees gouvernementeel. “Want daarmee dient u de hoogste belangen van ons land en ons werelddeel. Iedere neutrale staat aan welks neutraliteit onbepaald geloofd wordt, is in deze donkere tijd een lichttoren waarvan redding kan uitgaan. Dit geldt ook en vooral voor ons land.”

Achteraf valt te constateren dat De Geer hierbij weinig zin voor realiteit toonde. Het opvallende is echter dat in de context van De Geers opmerkingen weinig doorklonk van de ethisch hoogdravende taak op gebied van vrede en rechtvaardigheid die Nederland, land van Grotius en Van Vollenhoven, volgens velen vlak voor de oorlog had. Het is eerder wanhoop – alleen de kleine staten kunnen nog wat doen om oorlog te voorkomen – dan farizeïsme over de vredestichtende rol van Nederland. Bovendien sprak hij in deze gevallen niet alleen van Nederland. Als maar genoeg kleine, neutrale staten pogingen zouden doen om de vechtende naties uit elkaar te houden, was er wellicht een kans dat een volgende oorlog op wereldschaal zou kunnen worden voorkomen.

Het was opvallend dat in de toespraken die De Geer later als premier hield alle idealistische elementen waren verdwenen. Het praktische voerde de boventoon. Hij wilde Duitsland op geen enkele manier aanleiding geven om Nederland aan te vallen. Hij hoopte dat de kleine landen, die net als Nederland in militair opzicht weinig voorstelden, de oorlogvoerende landen weer opnieuw aan de onderhandelingstafel konden krijgen. Die hoop, weten we nu, was niet realistisch.

Koningin Wilhelmina nam op 28 augustus 1939 het initiatief om samen met de Belgische koning en de Scandinavische landen een vredesoproep te doen. De Geer juichte dit toe en steunde een paar dagen later het idee van Van Kleffens om Wilhelmina samen met Leopold III een aanbod te laten doen van goede diensten bij de tegenover elkaar staande

landen Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië en Polen.¹²⁹ De Geer was, kortom, niet de enige die de onrealistische hoop koesterde dat de kleine staten in Europa nog voor vrede zouden kunnen zorgen. Op 19 april 1940 zou De Geer in een radiorede het aanbod om te bemiddelen tussen de grote mogendheden nog eens herhalen.¹³⁰

Na de oorlog gingen de termen 'lichttoren' en 'schijnend licht in de duisternis' van De Geer een geheel eigen leven leiden. De historicus J.C. Boogman was waarschijnlijk de eerste die deze woorden van De Geer aanhaalde.¹³¹ Tijdens een congres in 1962 in Aken betoogde hij dat aan de Nederlandse buitenlandse politiek farizeïsche motieven ten grondslag lagen en dat Nederlandse politici met 'moralischen Überlegenheit' (superioriteit) keken naar de machtspolitiek van de grootmachten. "In der selben Zeit bezeichnete der damalige Ministerpräsident die niederländische Neutralität als 'een lichttoren in een duistere wereld'. Schön gesagt, aber nicht gerade zutreffend."¹³²

Boogman gebruikte het 'citaat' wederom in 1970.¹³³ Daar noemde hij de houding van De Geer 'in hoge mate hypocriet'. "De wezenlijke waarde van de mensheid wordt behartigd door Nederland te midden van het rumoer van al die vechtende mogendheden."

Afgezien van het feit dat Boogman De Geer incorrect citeerde – hij combineerde het woord 'lichttoren' uit de Eerste Kamer met de 'duisternis' van zijn radiorede in november 1939 – zat Boogman fout met de context waarin De Geer deze woorden uitsprak. De Geer had het niet over alleen Nederland, met al zijn hoogdravende idealen, maar over alle andere kleine neutrale landen in Europa.

Veel invloed had het verminkte citaat van Boogman in de geschiedschrijving overigens wel. Joris Voorhoeve schreef in zijn dissertatie *Peace, profits en principles* dat De Geer "maintained that his country was a 'lighthouse' in this dark world."¹³⁴ Het Nederlandse citaat van Boogman werd aangehaald door Johannes Houwink ten Cate in zijn proefschrift *De mannen van de daad*,¹³⁵ Remco van Diepen in zijn boek *Hollanditis*¹³⁶ en door Schuursma in *Vergeefs Onzijdig*.

Maatregelen van De Geer II

Door de toenemende spanningen in Europa zag het kabinet-De Geer II zich genoodzaakt om maatregelen te nemen. We zagen al dat de defensie-uitgaven voor de bouw van bunkers en andere infrastructuur voor defensie na het aantreden exponentieel stegen. De mobilisatie werd afgekondigd. Het kabinet gaf aan de Amsterdamse hoogleraar G. van den Bergh de opdracht om een staatsnoodwet te ontwerpen, advies hierover was al ingewonnen door de vorige minister van justitie, Goseling.¹³⁷ Van den Bergh kon de wetgeving niet tijdig afronden. De goudvoorraden werden, om het risico te spreiden, naar verschillende plaatsen gestuurd. Uiteindelijk is zo maar een klein deel, voor 228 miljoen gulden, achtergebleven in Nederland.¹³⁸ Er was een wet gemaakt die het mogelijk maakte om de zetel van naamloze vennootschappen te verplaatsen naar het buitenland. De Geer stelde 400 miljoen gulden ter beschikking aan Steenberghe om daarvan een voedselvoorraad aan te leggen, zodat het land het in geval van oorlog drie tot vier jaar zou kunnen uitzingen. Van Kleffens maakte wetgeving waardoor het verlies van de handelsvloot na de capitulatie werd voorkomen. Er bestonden plannen

om verschillende departementen en hoge colleges van staat naar een andere plaats te evacueren. Ook zouden de ministers en de koningin zich verplaatsen naar forten in de buurt van Amsterdam die voor een eventuele oorlog in orde waren gemaakt.¹³⁹ Alleen Van Kleffens zou in Den Haag blijven voor de contacten met buitenlandse vertegenwoordigers.

De enquêtecommissie oordeelde dat alles bij elkaar genomen het kabinet een 'vrij groot aantal maatregelen' had genomen voor het geval dat Nederland actief bij de oorlog betrokken zou worden.¹⁴⁰ Wel kreeg de commissie de indruk dat al die maatregelen geen afgerond plan vormden. Ook miste de commissie initiatieven van het kabinet om na de inval van 10 mei noodwetgeving door de Tweede Kamer goed te laten keuren. De Geer gaf op dit punt ronduit toe dat dit nooit in overweging is genomen. Heel kritisch was de commissie over de gehele afwezigheid van voorbereiding in het geval dat Nederland er militair zo slecht zou voorstaan dat een verplaatsing van de regeringszetel naar het buitenland noodzakelijk was. Van Kleffens en Van den Tempel wezen er echter op dat dit soort voorbereidingen in strijd waren met de neutrale status van het land.

De Geer kon voor de commissie niet uitleggen waarom het kabinet niet had stilgestaan bij de mogelijkheid dat Nederland geheel bezet zou zijn. Hij was daar opmerkelijk kortaf over.¹⁴¹ Later schreef De Geer: "Mijn vurig streven zou zijn, onze neutraliteit naar alle zijden te handhaven ... Ik zag dit doel ... Wat er achter kon liggen, zag ik niet. Althans niet anders dan in wazige verte. Het werd niet als realiteit verwerkt, veeleer als boze droom terzijde geschoven."¹⁴² De uitspraak 'boze droom' werd door De Jong verheven tot titel van een hoofdstuk waarin hij aantoonde hoe optimistisch de legerleiders waren over de kansen van het Nederlandse leger tegen dat van Duitsland. Generaal Van Voorst tot Voorst meende dat Nederland de Duitse legers zeker veertien dagen zou kunnen weerstaan.¹⁴³ Opperbevelhebber Reynders rekende erop dat het leger minstens drie weken zou standhouden en dat er in die tijd wel hulp uit Engeland en Frankrijk zou komen opdagen. Gerbrandy verklaarde dat hij militairen had gesproken die hem verzekerden dat het land minstens drie maanden lang een aanval kon afslaan.

Het kabinet faalde in die laatste maanden voor de oorlog volgens De Jong om vooruit te zien en dat verwijt gold in verhoogde mate voor De Geer.¹⁴⁴ "De Geer miste daar alle vermogen toe." Daarnaast erkende De Jong dat die neiging om de 'boze droom' terzijde te schuiven algemeen verbreid was. President-directeur Goudriaan van de NS: "Wij hebben dit onderwerp niet opzettelijk vermeden, het is eenvoudig niet in onze gedachten opgekomen."¹⁴⁵

Ook de enquêtecommissie velde een hard oordeel over het kabinet.¹⁴⁶ De manier waarop Polen en Noorwegen door Duitsland werden overmeesterd had iedereen moeten doen twijfelen aan de toereikendheid van de Nederlandse defensie. De 'bijna angstwekkende gebiedsschendingen' hadden volgens de commissie een waarschuwing moeten zijn voor de 'trouweloosheid' van de Duitse machthebbers. In de eindconclusie legde de commissie de schuld van het falend regeringsbeleid met een, zoals historicus Houwink ten Cate constateerde, 'royaal gebaar' neer bij De Geer die volgens haar als leider faalde.¹⁴⁷ "De moeilijkheden, die de minister-president had met de wereldoorlog, werden de moeilijkheden van het gehele kabinet."¹⁴⁸

Geen onrust zaaien

In de negen maanden dat De Geer in een vrij Nederland premier was, richtte hij via de radio vier keer het woord tot de bevolking. De eerste radiorede was op 13 november 1939. De regering had door de waarschuwingen van andere landen, die overeen bleken te komen met die van majoor Sas, verschillende maatregelen genomen zoals het onder water zetten van gebieden bij de Grebbeberg, het intrekken van verloven en het gereedmaken van treinen voor het eventueel vervoer van terug te roepen verlofgangers. Ook stonden in buitenlandse kranten alarmerende berichten. De Geer riep de Nederlanders op het hoofd koel te houden en zich geen zorgen te maken onder het motto: een mens lijdt het meest door het lijden dat hij vreest. De regering had volgens hem geen enkele 'betrouwbare inlichting' dat er een invasie door Duitsland zat aan te komen. Net als in 1914-1918 dreigde er geen acuut gevaar.

Volgens De Jong kon deze rede 'niet ongelukkiger' zijn.¹⁴⁹ Het had een misleidend karakter en feitelijk had hij daarin gelijk. De regering had waarschuwingen gekregen waarvan na de oorlog bleek dat die serieus genomen hadden moeten worden. Het is de vraag of De Geer die geheime informatie openbaar had moeten maken. De pers was lovend over de toespraak. *De Tijd* vond hem 'evenwichtig', *Het Vaderland* vond hem 'tot hoge voldoening' stemmen en *Het Volk* juichte over een 'bevrijdend woord'.¹⁵⁰ De enige die toen kritiek durfde te uiten – 'maar hoe voorzichtig geformuleerd' volgens De Jong – was historicus Geyl die suggereerde dat de regering de bevolking best eens mocht confronteren met de gespannen werkelijkheid.¹⁵¹

Colijn was eigenlijk de bedenker van de radiotoespraken die tot doel hadden om olie op de golven te gooien. De bekendste was die in maart 1936 toen het Duitse leger het gedemilitariseerde Rijnland binnentrok en hij het Nederlandse volk aanraadde om rustig te gaan slapen. Colijn positioneerde zich op die manier als de alwetende staatsman bij wie het roer van staat in goede handen was. Die houding betaalde zich een jaar later uit bij de verkiezingen. In zijn laatste radiorede als premier, in april 1939, kondigde hij aan dat de regering de grensbataljons had opgeroepen, maar dat had helemaal niets te maken met de oplopende spanningen in Europa.¹⁵² Nederland hoefde zich geen zorgen te maken, dit was alleen maar voor het geval dat er ergens zich vijandelijkheden zouden voordoen. Het was een 'zuivere voorzorgsmaatregel'. Ook hier oordeelden de kranten zeer gunstig over de rustgevende toespraak. *Het Vaderland* prees Colijn voor de 'rustige paraatheid'.

De Geer koos in zijn nieuwjaarstoespraak van 1940 voor dezelfde Colijnse toon. De kop boven het stuk in *Het Vaderland* luidde: 'Ons volk past waakzaamheid en gemoedsrust'. Waar Colijn de neiging had om luchtig te doen over de spanningen, sprak De Geer echter zijn zorgen uit over de oorlog dat een 'zichzelf voorttelend kwaad' was en vooral ruïnes achterliet. Hij putte hoop uit de stemmen uit Amerika en Europa die opriepen tot bezinning.

De derde rede sprak De Geer uit na de afkondiging van de staat van beleg in april 1940.¹⁵³ Hij riep Nederlanders wederom op om de koelbloedigheid te behouden: nervositeit trok alleen maar gevaar aan. Het ingrijpende middel van de staat van beleg was nodig om de weerbaarheid tot een maximum op te voeren. De toespraak leek bestemd

voor het buitenland: waag het niet over de grens te komen, want we zullen ons verweren. Vooral raadde hij aan om 'alle onnutte en verslappende onrustigheid te laten varen'.

Nauwelijks een week voor de invasie nam De Geer plaats achter de radiomicrofoon omdat de regering 21 Nederlanders had laten arresteren die zij verdacht van landverraderlijke activiteiten. Hij legde zakelijk uit wat de wettelijke basis voor deze vergaande maatregel was. Maar vooral liet hij niet na het oogmerk van deze stap te benadrukken: herstel van de rust en de veiligheid. De vroege ochtend van 10 mei maakte een einde aan de Nederlandse wensdromen van rust en veiligheid.